

PEST-BUDAI BAROKK

A MÚLT század liberális-romantikus történetiszemlélete nagyon döntő fontossága van Magyarországnak mai képének kialakításában. Nemzetietlen kornak, tespedés korának nevezte el a XVIII. század első felét, amikor a magyar művelődés minden terén megindul az alkotó munka, hogy ezer vonatkozásban megalapozza a magyar nemzeti renaissancenak nagyszerű, csillogóan színes korát. Nem is lehetett ez másképp: a török kiűzésével Magyarország újra teljes területével és intenzív munkával kapcsolódott be a nyugati fejlődésbe.

Bizonyos, hogy ez a magyar barokk-renaissance a valamikor megvolt, de elpusztult magyar művelődés ismerete nélkül ment végbe. A polgáriasodás folyamata, mely a külföldön már e korban mindennütt régóta közeledett tetőpontja felé, nálunk az újonnan felszabadult területen csak most kezdődik és részben bevándorló idegen elemeken épül. Így kétségtelen, hogy az a barokk városi kultúra, mely a XVIII. századi történeti fejlődés produktuma, nyelvében német és latin, szellemében olaszos, és mindenek felett katolikus import. A magyar állam felépítése volt az első, sürgős feladata e kornak, melynek még sejtelve sem volt arról, hogy az egynyelvűség, vagy éppen a magyarnyelvűség szükséges és nélkülözhetetlen feltétele volna a nemzed kultúrájának.

A XIX. századnak jelszava pedig: nyelvében él a nemzet! így fordult el ösztönös idegenkedéssel az egész magyar barokk-kortól, melyen pedig a XIX. századi Magyarország anyagi jóléte és szellemi nagysága nyugszik. Nem érzett közösséget a barokk Magyarország eszményével: ebben csak az idegen lehetetet és a katolikus vallásosság elmélyítésére és terjesztésére irányuló prozelitizmust érezte.

A háború utáni történelmi revízió ezt az egyenlőtlenséget is igyekszik elsimítani. Ma, amikor a termékedden közjogi ellenzéki szellem nem rak többé határoszlopokat a közönség történelmi látása elé, igazságosabbak kezdünk lenni a barokk-korszakkal szemben is. A barokk-kutatás nagy lendülettel megindult úgy a magyar művelődés, mint a művészetek és az irodalom történetének kutatói körében és a magyar kultúrpolitika legfelsőbb irányítója, gróf Klebelsberg Kunó is magáévá tette a magyar barokk-kutatás programját. Mind ez a sok irányból induló érdeklődés a magyar barokk-kor iránt a közvélemény mélyreható változásáról tesz tanúságot.

Most a főváros állott be a barokk-kutatás mecénásai sorába. Valószínűleg a háború utáni nemes értelemben vett konzervativizmus hullámai érték el a főváros vezetőségét, mikor elhatározta, hogy megírattja monográfiákban nevezetesebb műemlékeinek történetét. Ideje volt. Eddig kapkodó, gyarmati városokat jellemző tervtelenség és individuális terpeszkedés áldozata volt a főváros múltja és a főváros vezetősége szinte versenyt futott a magánosokkal a múlt emlékeinek rombolásában. Gondoljunk csak a közelmúltban lerombolt bécsi kapura és a régi utcanevek megváltoztatására, a Szarvas-tér szomorú sorsára; pedig szegény utcanevek egyedül védik a múltat a modernizmus építési követelményeivel szemben.

De mihelyt a főváros vezetősége szükségesnek érzi azon történeti hagyományok felkutatását, melyen saját existenciája alapul, be kellett, hogy álljon a magyar barokk-kutatás ösztönzői közé. Mert a magyar főváros, úgy mint Pest és Buda, dicső középkori és renaissance-múlttal rendelkezik ugyan, de a török hódítás és az arra következő pusztítások csaknem tökéletes hiátust teremtettek e fényes múlt és az újkor között, úgy hogy a mai Budapest műtörténeti városképe legrégebben csak a barokk-korszakra nyúlik vissza.

A főváros illetően újabb elhatározása folytán tehát egyszerre két kitűnő művel gyarapodott a magyar barokk műtörténet.¹ Szerzőjük, Schoen Arnold neve mindedig kevéssé volt ismeretes a műtörténeti kutatások terén. De két kötetében, mely most közvetlen egymásutánban jelent meg, a történeti kutatást oly széles alapon végezte el, hogy művei az úttörő fiatal barokk-kutatók; Kapossy János és Pigler Andor barokk templom-monográfiái sorozatába tehetők, s ha talán műtörténeti fejtegetései a vizsgált anyag miatt szerényebb igényűek, mint amazokéi, történeti horizontja annál szélesebb, a felkutatott anyag tömege pedig bámulatba ejt. Szerencsés keze nyomán a bécsi, budapesti archívumok, a gróf Zichy-család zsélyi levéltára csakúgy ontják a műtörténeti vonatkozású adatokat; másrészt az Anna-templomról írt monográfiájában először kapjuk meg a modern művelődéstörténetben oly döntő fontosságú budai jezsuita restauráció eleven képét, melyben nem csekély történeti érzékkel csoportosítja a szülésnél színesebb kortörténeti adatokat.

Kevesen tudják ma már, hogy a Központi Városháza, hol annyi ügyesbajos dolgunkat intézik, eredetileg katonai rokkantak számára emelt épület volt. Szavojai Jenő nagyszabású és nemes lelkére valló elgondolása volt, hogy Pesten intézményt alapít, melyben az egész császári és királyi hadsereg rokkantjait elszállásolja; így akarván biztosítani az addig magukra hagyott szerencsétlen rokkantak életét, megóvni őket az elzülléstől, megtartani őket a vallásos érzület közöségében. A Habsburg-abszolutizmus a francia Bourbon-kultúra hasznos intézményeinek lemásolására törekedett s így jutott el a világhírű Hôtel des Invalides intézményének az átplántálására is, mely mint XIV. Lajos minden alkotása, elsősorban grandiózus méreteivel

¹ Schoen Arnold: A budapesti központi városháza 1930. — U. a. A budai Szent Anna-templom 1930. Bp. szkf. kiadása (Budapest Székesfőváros Városműtörténeti Monográfiái).

kapja meg a szemlélőt. S ha Szavojai Jenő tervét az osztrák és cseh szűkkeblűség leszorította is egy tartományi intézmény méreteire, Schoen Arnold szerint a bécsi olasz-osztrák szülők gyermekének, a Pesten megtelepedett Martinelli Anton Erhardnak terve, mely csak részben került megoldásra, határozottan Libéral Bruantnak, a párisi Hotel des Invalides építőjének a hatása alatt állott, elsősorban négy oldalról zárt szabályos négyszögével, két keresztszármával, mely az épületet négy udvarra osztja és a középszármába helyezett invalidustemplommal. Mindebből azonban csak egy rész épült fel, mely háttal fordul a régi országút, a város mai főartériája, a Károly-körút felé.

Az épületnek elkészült része is II. József intervencionizmusának esett áldozatul: ő az, aki a rokkantakat Nagyszombatba telepítve, gránátoskaszárnyává alakította át Martinelli klasszikus-barokk elgondolású épületét, lerombolva, illetve átépítve a belé épített templomot, melynek egész berendezését elkótyavetyéltette. De viszont művészileg emelni akarta az épület hatását: szándéka volt a szervitákat kolostorukból és templomukból kitelepíteni, házakat lebontani, hogy így az épület erősen beépített főhomlokzata kellő távlatból érvényesülhessen. De a halál lefogta rombolva alkotni akaró kezét s így a Központi Városháza roppant térhatásra számító főhomlokzata ma is eltemetve húzódik a szűk belvárosi utcák között. A pesti Hótel des Invalides nem kapta meg a maga Place des Invalides-ját, melyet roppant térhatásra számító főhomlokzata megkívánt volna.

1899-ben végbement a Károly-kaszárnya átadása, a város megvette városháza céljaira. Az ekkor végrehajtott átalakítások és belső hozzáépítések már nem pótolták az építkezés hiányait. Martinelli grandiózus terve csonka maradt, miután II. József a csonka művet is lefejezte. Pedig ha Martinelli nem volt is teremítő zseni, Fischer von Erlach iskolájában sokat tanult és csonkán maradt alkotásán is érezhető az osztrák iskolában kiművelt átörökölt olasz formaérzék.

Martinelli olasz, cseh és német képírókat és képfaragókat alkalmazott épületének dekoratív kiépítésében: Mader, Thenny, Bussi és Gamba a nevezetesebb szobrásznevek, melyek Schoen Arnold dús-gazdag adattárából és függelékszerűen csatolt művészetrajzaiból előkerültek. Egy másik szintén olasz kőfaragó, Conti Lipót Antal nevét, ki az invalidusházon is dolgozott, még ma is őrzi Pest egyik jól ismert utcája. Maga az épület tervezője, Martinelli ugyan már Bécsben született, de apja a Como-tó mellékéről származott el Bécsbe. Így vette fel újra kapcsolatait Bécsen át az olasz művészet a magyar étellel a mohácsi vész nyomán beállott tragikus szakadás után.

Mindez csak néhány kikapott adat a szerencsés kezű kutató részletes és ábrákkal gazdagon illusztrált előadásából. De még életszerűbb, vonzóbb Schoen Arnold másik tanulmánya, melyet a legbájosabb budai templomról írt. A Batthyány-téri Szent Anna-templom a nagy jezsuita építőmunka tanúja, mely Buda visszafoglalása után a fővárost külsőleg és szellemileg újjáépítette. Buda városképe ekkor, a XVIII. század elején alakul ki alapvonásaiban. Buda látképe a finom toronysisakos szerb templommal indul, amely állító-

lag 1742-ben kezdett épülni s befejező toronysisakja 1775-ben lett kész; a tabáni Szent Katalin-templom a ferenciek vezetése alatt török mecsetből fejlődve 1728—1739 között épült és belső berendezésével 1756-ban nagyjában készen állott; a kapucinusok vízivárosi rendháztemploma szintén törökmecset-kápolnából indulva linzi Ottó kapucinus-ata tervei szerint 1697—1716 között épült, míg 1775—1778 között nyerte mai terjedelmét; a vízivárosi Szent Anna-templom a jezsuiták irányítása mellett 1740—1762 között kapta Hamon Kristóf, majd Nepauer Mátyás felfogása szerint építészeti alakját; a vízivárosi ferenciek zárdatemploma törökmecset-kápolna megelőzésével 1731—1742 között lett külsőleg befejezve a későbbi toronysisakot leszámítva; Szent Flórián kisebb terjedelmű temploma Christ Antal pékmester alapításából jezsuita irányítás mellett valószínűleg Nepauer Mátyás tervei szerint 1760-ban lett készen, míg belső felszerelésének a munkája 1770-ig tartott, és az ágostonrendiek, a buda-újlaki, a kiscelli trinitáriusok, az óbudai és krisztinavárosi plébániatemplom, a budai Zsigmond-kápolna, a vári karmeliták, a klarissza-apácák kolostortemploma mind-mind ebben az időben épül. Az ember elámul ekkora vallásos lendület láttára. Mekkora hit és optimista bizalom kellett ahhoz, hogy az alig két és félezer lakost számláló Budán ennyi háza épüljön az Istennek! És a bizalom meghozta a gyümölcsöt: a mai Budának szűk már a sok templom. De a két kor között semmi sem jellemzi jobban a különbséget, mint az, hogy ma a régi templomokban és szükségkápolnában szorongó tömegek még annak sem találják meg a módját, hogy koruknak megfelelő, nemhogy a jövőről is gondoskodó arányokban emeljenek hajlékot a lelkek szükségletére.

Hát azért baj nélkül akkorában sem ment a templomépítés. A plébánia céljaira megvették a „Horgonyhoz“ címzett fogadót, ahol még táncterem is volt (ez az épület a mai plébánia) és hozzá építettek egy kis kápolnát Szent Anna tiszteletére. De a kápolna mihamar szűknek bizonyult, mert a Bomba-tér a vásárosok és hajósok kedvenc találkozóhelye volt, a Víziváros központja. Ekkor a lelkes jezsuita plébános, Pretelli megindította a tárgyalásokat új templom építésére. Bemucca János Péter városi tanácsos hajlandó lett volna 25.000 rajnai forintot adományozni, ha a templom pontosan a brünni Szent János-templom mintájára épül fel, mert az neki módfelett megtetszett. Azonban a talajvíz miatt nem lehetett a kívánságnak eleget tenni s erre — fejes emberek voltak ezek a régi budai polgárok! — Bemucca visszavonta ajánlatát. Locatelli Péter Antal kereskedő viszont húszt tervet hozatott egyenesen Olaszországból, melyek közül az egyiket el is fogadták. Schoen Arnold megállapítása szerint ez a terv a híres olasz barokk-templomépítő: Vignola nyomán készülhetett. És a morva-osztrák ízlésű átköltés dacára is maradt ezen a templomon valami olaszos elegancia, könnyedség.

De a vallásos lelkesedés mégsem volt egészen általános. A szomszéd telek tulajdonosa, a gazdag Pösenbacher Mihály nem volt hajlandó egy arasznyi területet se a templom céljaira eladni, pedig éppen annyit kellett volna az ő óriási telektömbjéből. Erre királyi engedéllyel

kisajátították a szükséges darabot. De Pösenbacher nem azért volt Pösenbacher, hogy engedjen. Mikor az első csákánycsapás elhangzott, a Csehországból idevetődött Hamon Kristóf kőművesmester vezetésével, kinek School Arnold a templom tervezését is tulajdonítja, megjelent Pösenbacher Mihály egész háza népével telke végében, letevessel fenyegetve a munkásokat, hacsak fellépésnyire is behásítanak az ő telkébe! De a tiltakozás hasztalan volt, a munka tovább folyt. Először a szentély traktusa készült el, míg pénz híján a hajó alapfalai sokáig a szabad ég alatt romlottak, sőt egy alkalommal az orkán le is döntött egy falrész. Reck atya, ki Pretelli halála után átvette a templomépítés gondját, tovább izgat és 1753-tól kezdve szombatonként vörös palliumot öltve magára kopogott a hívek ajtaján. Megkapták a budai sóház jövedelmét is a nagylelkű királynétól. Az építést Nepauer Mátyás és Hamon fia, a már Buda-Újlakon született Hamon Mihály fejezték be, minden földrengés és villámcsapás ellenére. Az óbudai kastélyban lakó Özvegy gróf Zichy Miklósné született Berényi Erzsébet grófnő látta el a templomot finom faragásba foglalt olajfestményekkel, az új főoltárt és a díszes szószéket saját házi művészeivel és udvarmesterével, Bebo Károllyal készítette el. Ezt az érdekes művészt, kinek a művészi kvalitásokkal elkészített főoltár theatrum sacrumának drámai elevenségű szoborjelenetét és a pazar kiállítású szószéket köszönjük, teljesen Schoen Arnold ásta ki a feledés homályából. A Zichy grófnétól rendelt templomképeket pedig javarészen a számottevő tehetségnek látszó cseh-német Wagenschön Ferenc készítette, kinek budai működése mindaddig ismeretlen volt.

így jött létre ez a finom, művészi hatású templom. Az utókor természetesen csak rontott a belső berendezés művészi elképzelésén; a szerző részletesen igazolja, mennyit romlott a templomrestaurálók ízlése még a Hamonok, Bebok, Wagenschönök nem éppen legelsőrangú, de iskolázott, művészi tehetségre valló munkája óta. Alig egy pár éve, hogy a tetőzetet csúf nagy kéménnyel fűrták keresztül, amire a templom fűtése miatt volt szükség. De vajjon szükség volt-e a múlt században azokra a változtatásokra, melyeket Schoen Arnold oly megkapó realizmussal vázolt?

„A főhomlokzat Szent Anna-szoborcsoportja, amelynek távoli szemléletre szánt elnagyolt hatóformáit dús aranyozás hangsúlyozta kedvezően, piszkos zöld festékréteggel borítva kedvezőtlen benyomást keltő s szinte tagadja szülőanyagát; a kronosztikonos kőkartus, amely bearanyozott voltával hívta fel a szemlélő figyelmét, szintén nélkülözi az aranyozást; a kapuzat romlásnak indult kőplasztikája meg értelmetlenül zöld festékréteg alatt senyved; az ablakok faragott kőkeretei pedig a vakolt falazat színével borítva. A templomba lépőt az első, az egyház belsejének egészét átfogó, tehát esztétikailag döntő benyomás lehetőségétől megfosztja a bejárat szakaszt elzáró, különben szélfogóul használt üvegfal. Tovább haladva sem képes könnyen megfelelő, vagy legalább is kedvező összbenyomás megszerzésére, mert a hajó két színes ablaka s kivált a bejárat, illetőleg a zenekarzat felett nyíló hatalmas ablak, itt a legfontosabb fényforrás ... homályosra mázolja félhomályba meríti az egyháznak derekát. A részletek szemléleténél kiderült, hogy a szentélyoratóriumok öblös mélyét éktelen, szintén szélfogó üvegfalak választják el erkélyeik mellvédjétől és a hívők használatára szánt intímabb jellegű oratóriumok használhatatlan lomtárukul szolgálnak. A loretói kápolna eredeti berendezésétől és rendeltetésétől megfosztva sívár benyomást keltő. A főoltár elhanyagolt szoborcsoportjának letördözött kézfejei torzkiegészítéssel éktelenek; e szoborcsoport szerkezetbeli centrumát alkotó szimbolikus

frigyládának hült helye; a meghamisított magasságú tabemákulum becsempezett oromzata megbontja a theatrum sacrum szoborcsoport művészi egységét; és a főoltár architektúrájának két erőteljes, simatörzsű oszlopára vilánykörtékkel felszerelt bádogfolyondár fonódik, szervetlenül és stílustalanul. A sötétségre kárhizatott xavéri Szent Ferenc-mellékoltárnak nyom nélkül elveszett nepomuki Szent János és borromei Szent Károly aranyozott faszobrai az oltár arányainak alig megfelelő padovai Szent Antal és Szent József gyárilag készített és festett gipszszobraival. A Szent Kereszt mellékoltárnak szintén ki nem nyomozható bánkódó Szűz Mária és a szeretett tanítvány, Szent János aranyozott faszobrai pedig az oltár arányait és tartalmi egységét megbontó Jézus szíve s Mária szíve gyárilag készített és festett gipszszobraival pótolva. Az eredetileg a Szent Kereszt-mellékoltárt övező és Wagenschön Ferenc festette Ádámot és Évát ábrázoló olajfestményeknek szintén hült helyük. A többi függőkép részint kontárul javítva, részint rozzant állapotban áhítja a konzerválást és a restaurálást. A padok közé helyezett világító testek oszlopai, amilyen helytelenül felállítva, olyan stílustalanul is vannak megalkotva.“

Mintha egy régiségkereskedő fosztotta volna ki a szép templomot, melyet aztán a századvég olcsó ízléstelenségével díszítettek fel és alakítottak át! Schoen Arnold kritikája egyúttal kritikája annak az általános ízléstelenségnek, mely a múlt század templomberen-dezőinek úgy látszik generációbeli privilégiuma volt. Pedig azt hisszük, hogy az iparművész kézimunkaköltsége igen csekély pluszt jelent az építkezési büdzsében. Ma, amikor a művészi iskolázottság oly általánossá kezd válni, szabad-e ízléstelenségi kiállítással elriasztani a kényesebb ízlésűeket? E tekintetben igazat adok Huysmansnak, aki a XIX. században a templomokat előntő ízléstelenségben a Sátán munkáját véli felfedezni. Az Anna-templom gondozói bizonyára meg fogják találni az anyagi válság elmúltával annak a módját, hogyan állítsák helyre a templom monografusának útmutatásai szerint a régi művésziességet.

Schoen Arnold könyvének különösen érdekes fejezete az, melyben a Jézus-társaság budai szereplését vázolja. A vár visszavétele után a jezsuiták nyomban megjelentek a városban. A vízivárosi kapun belül egy kis kápolnát hevenyésztek, ők maguk a romok között épen maradt nyirkos kis szobában húzódtak meg. De mihamar övék lett a vízivárosi plébánia és az akkor Szent István királyról nevezett, a mai Nagyboldogasszony-templom (Mátyás-templom) északi és déli környéke, főleg Kollonics és a királyné jóvoltából. Az ő feladatuk volt a várostrom és a délvidéki török harcokban megsebesült és különböző nyavalyákban sínylődő katonák lelki gondozása, övék a pestisesek és hagymázosok, az árván csatangoló gyermekek, a kóbor szökevények; a rabságban sínylődőket ők váltották ki, ők harcoltak a felburjánzott igézés, kuruzslás, bujaság, vadházasság, törökösség ellen, térítették a rácokat és zsidókat és erősítették ékesszólásukkal az igazhitűeket. Nem lehet eléggé méltányolni azt a nagy munkát, melyet ezek a lelkes misszionáriusok végeztek a különböző fajú, erkölcsű lakosság szellemi egységesítéséért és erkölcsi kiépítéséért.

Itt működött Faludi Ferenc, ki ez időben írta híres böjti énekét. Komor dallama: „Szüzek, ifjak sírjatok“, ma is felhangzik a templomokban. Templomaikba a jezsuiták a művészi éneket és zenét is bevezetik. Ceremóniáikban erősen kihasználják a népnevelő drámai effektusokat, szent tartalmú képeket és szent szobrokat hordoznak

körül precesszióikban, sőt behozták a templomba szcenáriumait is. Alkalmi színpadokat állítanak fel, ahol a szobrászat és festészet segítségével valami architektúrában valamely szent történetet ábrázolnak. Sokáig divatban volt a Szent Anna-templomból kiinduló nagypénteki körmenet, melyet Paolo Seguri jezsuita atya vezetett be. Az iskolai ifjúság mögött haladtak a fekete csuhás flagellánsok, majd Krisztus szoborteteme, melyet kétoldalt fáklyás polgárok és a kínszenvedés eszközeit vivő angyalifjak öveztek, majd újra a flagellánsok és a hívek serege. A templomba visszatérve Krisztust sírba tették. Délután a Felsővásártéren alkalmi színpadon eljátszották Krisztus kínszenvedését. A krónikás szerint a Krisztust játszónak sokat kellett szenvednie a pribékeket megszemélyesítő hidegkúti parasztleányektól. A gyászkörmenetet azonban később, 1782-ben, az érseki helynök megszüntette, mert a flagellánsok, kik másokat is beszennyeztek vérükkel, irtózatot keltettek. Milyen kár, hogy a flagellantizmus túlzásaival együtt maga a passió-játék is feledésbe merült: Buda hatalmas staffázst nyújthatott ennek a drámai látványosságnak s ma talán Oberammergauval vetekedhetnek.

Műtörténeti szempontból érdekes, hogy milyen intenzíven tanították a jezsuiták az esztétikát és műtörténetet már budai akadémiájukon előkelő magyar növendékeiknek. Tanáraik között volt a híres Szerdahelyi György Alajos, kinek esztétikája már előnyösen ismert a magyar esztétika történetében és akinek polgári ünnepekre tervezett rajzait Schoen Arnold most megtalálta. Nem utolsósorban érdekes, hogy ebben a jezsuita barokk-kultúrában a magyar történelem is mily fontos szerepet játszott, ami nyílt cáfolata azoknak, kik a XVIII. századot a nemzetietlenség vádjával illetik. Majdnem minden magyar barokk-templomban s így az Anna-templomban is megtaláljuk a magyar szentek: Szent István, Szent Imre, Szent László kultuszát és akadémiai latin színdarabjaikban a páterek Buda visszafoglalását, a törökverő Batthyány Ádám és Nádasdy Tamás hőstetteit, Hunyadi János harcait, Kálmán és Almos torzsalkodását, Salamon és László viszályát, Salamon búcsúját, Mátyás királlyá választását és budai bevonulását, Nádasdy Tamás hőstetteit, sőt Attila és Buda viszályát dramatizálták s így készítették elő az irodalomtörténet részéről még kellően nem méltatva a magyar nyelvű romantikus irodalom és dráma történeteszemléletét. Az ókori építőművészet tanára, Molnár Tános atya, ki Fischer von Erlach Entwurf ját is használta, megírja első magyarnyelvű művészettörténeti kísérletét. Róla pedig nemrégiben mutatta ki Farkas Gyula, milyen fontossága van a magyar romantikus, sőt sovén lelkű irodalom megindításában.

Így tehát a sokak által lebecsült olasz-osztrák eredetű magyar barokk termékeny talajnak bizonyult a nemzeti élet kivirágzása szempontjából s alapvető történeti nevezetességét ma már tudományos szempontból tagadni lehetetlen. Schoen Arnold tanulmányait pedig, melyeket remélhetőleg újabbak fognak követni, a magyar barokk-kutatás fontos eredményei gyanánt könyvelhetjük el.